

21.

DRUŠTVENI ŽIVOT RUSKIH EMIGRANATA U OKUPIRANOJ SRBIJI

Aleksej Timofejev

UDK: 314.743(497.11=161.1)"1941/45"

IZVORNI ZNANSTVENI ČLANAK

Sažetak: Početkom 1941. na području Kraljevine Jugoslavije je živelo oko 30 hiljada ruskih emigranata, koji su stekli značajan nivo prava i sloboda. U pretežno agrarnoj zemlji dobro školovani i obučeni ruski emigranti su neretko uspeli da zauzmu ugledne društvene položaje. Odnos ruskih izbeglica prema Nemačkoj bio je dosta ambivalentan. Standardni postupak Nemaca posle okupacije evropskih zemalja u Drugom svetskom ratu je uključivao uređivanje života lokalne zajednice, pa tako i ruskih emigranata, uz stvaranje njihove jedinstvene organizacije koja bi stajala na potpunom raspolaganju i bila odgovorna pred organima reda i bezbednosti Trećeg rajha. Ovo nasilno restrukturiranje je uključivalo zatvaranje i ukidanje svih organizacija i štampe, nakon čega su se selektivno i reducirano izdavale dozvole za njihovo obnavljanje. Društveni život ruskih emigranata za vreme okupacije dosta je teško rekonstruisati na osnovu relativno slabo očuvanih izvora. Ipak, u radu je urađena rekonstrukcija različitih grana društvenog života – štampe, radio emisija, javnih okupljanja, pozorišnih i estradnih nastupa, delatnost ruskih muzeja i umetničkih izložbi, biblioteka. Od jeseni 1944. do maja 1945. bile su uništene sve ruske kulturne i prosvetne institucije koje su delovale za vreme okupacije, a Jugoslaviju je napustila većina dotad aktivnih članova ruske emigracije.

Ključne reči: Drugi svetski rat u Jugoslaviji, društvo u ratu, Ruska manjina u Evropi, kolaboracija, državna represija

Početkom 1941. na području Kraljevine Jugoslavije je živelo oko 30 hiljada ruskih emigranata, koji su zahvaljujući svestranoj podršci srpske vladajuće elite stekli u Jugoslaviji značajan nivo prava i sloboda.¹ U pretežno agrarnoj zemlji koju je teško pogodilo razoran rat, relativno dobro školovani i obučeni ruski emigranti su uspeli da zauzmu određene društvene položaje. Odnos ruskih izbeglica prema Nemačkoj bio je dosta ambivalentan. Standardni postupak Nemaca posle okupacije evropskih zemalja u Drugom svetskom ratu je uključivao uređivanje života lokalne zajednice, pa tako i ruskih emigranata, uz stvaranje njihove jedinstvene organizacije koja bi stajala na potpunom raspolaganju i bila odgovorna pred organima reda i bezbednosti Trećeg rajha. Ovo nasilno restrukturiranje je uključivalo

¹ Detaljnije o na prvi pogled imaginarnom ali u stvari izuzetno realnom i opipljivom pojmu "Zagranična Rusija" u Jugoslaviji: Miroslav JOVANOVIĆ, *Ruska emigracija na Balkanu. 1920–1940*, Beograd 2006.; Aleksej TIMOFEJEV, *Rusi i Drugi svetski rat u Jugoslaviji. Uticaj SSSR-a i ruskih emigranata na događaje u Jugoslaviji 1941–1945*, Beograd 2011.

zatvaranje i ukidanje svih organizacija i štampe, nakon čega bi se ponovo izdavale (selektivno i reducirano) dozvole za njihovo obnavljanje. U početku na čelu ruske emigracije i vojne formacije ruskih emigranata (šuckora) stajao je general M. Skorodumov, koga su Nemci zamenili na folksdojčere. V. Krejter je došao na položaj civilnog šefa ruske emigracije, a B. Štejfon vojnog zapovednika. Ukupno je u Nedićevoj Srbiji živelo oko 20.000 ruskih izbeglica od kojih je oko 7–8 hiljada živelo u Beogradu.

Društveni život ruskih emigranata za vreme okupacije dosta je teško rekonstruisati na osnovu relativno slabo očuvanih izvora. Najbogatiju sliku i najviše izvora možemo da pronađemo o životu najveće ruske grupacije u Jugoslaviji za vreme rata – ruske zajednice u Nedićevoj Srbiji, čija je većina u to vreme živela u Beogradu zbog ekonomskih i bezbednosnih razloga.

Kada su generala Skorodumova zamenili Krejterom i Štejfonom, Nemci su se pridržavali opšte taktike oslonca na lica koja imaju (ili tvrde da imaju) nemačku krv, odnosno na one koje je nacistička terminologija kvalifikovala kao folksdojčere – drugi u nacističkoj hijerarhiji narod posle rajhsdojčera. Ipak, kada se radi o promenama u vrhu ruske emigracije očigledno je da su se oba novopostavljena rukovodioca emigracije pre osećala ruskim carskim oficirima negoli pripadnicima Nemaca “druge sorte”. Vladimir Vladimirovič Krejter je u prepisci s nemačkim vlastima pisao svoja pisma na ruskom, a posle ih je prevodio na nemački kod zvaničnog prevodilačkog biroa, da ne šokira Nemce svojim znanjem “mater-njeg jezika”.² Boris Aleksandrovič Štejfon je poticao ne iz nemačke već iz jevrejske porodice iz Harkova, čiji otac je prešao u pravoslavlje i omogućio sinu karijeru carskog oficira.³ S tim da su i jedan i drugi sebe svrstavali (pre rata zvanično, a nakon izbivanja rata nezvanično) u dosledne monarhiste-legitimiste (zaštitnike ideje o potpunom uspostavljanju monarhije u Rusiji), što je uticalo i na njihovo ponašanje i na izbor pomoćnika za vreme rata.⁴

Mora da se istakne da rasizam i etnička zatvorenost nisu bili tipični za većinu ruskih emigranata.⁵ Ovo se veoma dobro vidi na primeru adaptacije u rusku sredinu “rusko-srpskih” brakova i dece rođene u njima. U srpskoj sredini ova deca su se veoma često osećala odbačenom ili bar stranom, što je vodilo ili samoizolaciji ili očajnim naporima za integraciju u ovu sredinu uz pomoć prekomernih napora i žrtvi.⁶ Sa svoje strane, i rusko društvo je pažljivo posmatralo srpske supruge svrstavajući ih u “novoprijojene Ruskinje”, ali decu je bez ijedne primedbe prihvatilo u svoju sredinu, uz neutralno zapažanje da “deca iz unutrašnosti” (odnosno tamo gde su emigranti živeli rasejani i gde su dominirali mešoviti brakovi, a deca iz ovih pa i iz ruskih brakova su bila utopljena u srpsku sredinu) “loše govore ruski”.⁷

Krajem tridesetih godina, a naročito dolaskom rata na Balkan emigranti su sve aktivnije ispoljavali antikomunističke stavove, ne zaboravljajući ipak svoje rusko poreklo. Zbog toga je deo stanovništva (posebno u zapadnim krajevima Jugoslavije) video u njima sunarodnike “crvene pošasti”, a drugi deo neprijatelje “prve zemlje socijalizma”. Otuđenost je jačala ne-

² Aleksej TIMOFEJEV, “General Krejter o budućnosti ruske emigracije u Rusiji”, *Tokovi istorije*, br. 4/2006., 261.–264.

³ Vladimir BODISKO, “Russkij Korpus 1941–1945”, *Kadetskaja pereklička*, br. 28/1981.; *Ruska emigracija u Jugoslaviji. Elaborat UDB*, Bileća 1953., 645.–646.

⁴ Ruskij gosudarstvennij voennij arhiv, Moskva (Dalje RGVIA), f. Lične dela oficera Generaljnogo Štaba, Štejfon B. A.; Sergej MANJKOV, “Harjkovskie cehovije – predki generala B. A. Štejfonta (1881–1945)”, *Peterburgskie genealogičeskie čtenija “Genealogija gorodskih soslovij”*. IX, Sankt-Peterburg 2005.; Evgenij ZUB., “I takie zemljaki bivajut... Boris Aleksandrovič Štejfon”, *Sobitie* (Harkov), br. 28, 8. VII. – 14. VII. 2004.

⁵ Što je neprijatno iznenadilo Nemce nakon formiranja Ruskog korpusa. *Zbornik NOR-a*, t. XII, knj. 2, Beograd 1976., 808.

⁶ *Naši vesti* (New York), br. 296/1984., 18.–20.

⁷ *Vedomosti Ohrannoj gruppi* (Beograd), br. 32/1942., 4.; *Russkoe delo* (Beograd), br. 27/1943., 3.

stankom istaknutih rusofila kralja Aleksandra (Karadorđevića) i patrijarha Varnave (Rosića). Ovaj osećaj je odvajao emigrante od lokalne sredine i bez obzira na uspešnu adaptaciju,⁸ izbeglice su se sve jače stapale u jednu relativno homogenu društvenu grupu sa ujednačenim običajima, pogledima i statusnim osobinama. Pripadnici ove grupe su veoma često smatrali sebe nosiocima ideja i navika evropske civilizacije i napretka u balkanskoj sredini.⁹ Ovakvo viđenje sebe se uvek zadržavalo na nivou konstatacije i nije prelazilo u nešto uvredljivo i superiorno kao što je to bilo tipično za predstavnike nekih drugih evropskih naroda na Balkanu.¹⁰ Pogled na rusku emigraciju kao na nosioca kulturnih tradicija carske Rusije takođe je vodio ujedinjavanju emigracije kao grupe koja je prevazilazila granice države boravka.

Po dolasku Nemaca mnoga od ovih uobičajenih shvatanja i navika su morala da se promene i to na nasilan i bolan način. Vodeći deo emigracije po svojoj školskoj spremi (a pre svega po svom mentalnom sklopu) je spadao u posebnu društvenu grupu – “inteligenciju”, čija glavna osobina je uvek bila ljubav prema diskusijama i slobodno ispoljavanje svojih kritičkih pogleda na društveno-političke pojave lokalnih i globalnih dimenzija. Većina emigranata je učestvovala u građanskom ratu (ili su bar bili članovi porodica učesnika građanskog rata) u Rusiji. To znači da su oni spadali u grupu ljudi spremnih da rizikuju život (ili bar nivo materijalnog blagostanja i statusa) radi zaštite svojih društveno-političkih pogleda. Zbog toga je predratna emigracija imala ogroman broj periodike, kratkog veka i još kraćeg budžeta, koja je pokrivala široki raspon emigrantskih pogleda na političke i društvene izazove.¹¹

Po dolasku Nemaca ovo šarenilo je bilo nasilno likvidirano. Na samom početku, usled striktno cenzure, izdavački život emigracije je potpuno prekinut. Tek se 13. juna 1941. pojavio *Ruski bilten* (*Ruskij bjulletenj*), “nedeljno informaciono izdanje ruske emigracije” pod uredništvom Aleksandra Lanjina.¹² Bilo je objavljeno deset brojeva biltena, koji je prestao

⁸ O procesu adaptacije ruskih emigranata u Jugoslaviji videti detaljnije: Miroslav JOVANOVIĆ, *Ruska emigracija na Balkanu 1920–1940*, Beograd 2006.

⁹ *Novij putj* (Beograd), br. 7/1942., 4.; *Isto*, br. 41/1942., 3.; *Isto*, br. 65/1943., 2.; *Isto*, br. 67/1943., 1.; *Ruskoe delo* (Beograd), br. 2/1943., 5.; *Isto*, br. 4/1943., 4.; *Isto*, br. 5/1943., 4.; *Isto*, br. 13/1943., 4.; *Isto*, br. 16/1943., 4.; *Isto*, br. 17/1943., 4.; *Isto*, br. 19/1943., 4.; *Isto*, br. 22/1943., 4.

¹⁰ Nemci, pa čak i Italijani su rangirali balkansko stanovništvo relativno nisko, ali striktno prema “naučnim metodama” (Milan RISTOVIĆ, *Nemački “novi poredak” i jugoistočna Evropa: 1940/41 – 1944/45: planovi o budućnosti i praksa*, Beograd 1991., 248.-270., 328.-331.). Veoma arogantan prema “balkanskim domorodcima” je bio i odnos engleskih saveznika, koji je zabeležen u uspomenu brojnih “Lorensa od Arabije” pristiglih u Srbiju 1941.–1944. Veoma otvorene uspomene je ostavio Džasper Rutam (Jasper ROOTHAM, *Miss Fire: The Chronicle of a British Mission to Mihailovich 1943–1944*, London 1946.), koji je opisivao lokalno stanovništvo kao “jadan narod” (Srbe i Vlahe) u “smešnim okruglim sivim kapama”, “u nazadnoj zemlji među najnazadnijima”, gde “stopa nepismenosti i veneričnih bolesti jako je visoka, a braka i poštenja niska” itd. (Džasper RUTAM, *Pucanj u prazno*, Beograd 2004., 27. i 63.). U posleratnim uspomenu ruskih emigranata, napisanim posle rata i van Srbije ima mnogo više razumevanja prema narodima Srbije i Jugoslavije, a pojedine negativne pojave se opisuju kao takve, a ne kao generalno pravilo. Pogoršavanje odnosa prema Rusima uoči i u toku rata se obično objašnjava kao posledica komunističke propagande i drugih spoljnih uticaja.

¹¹ U međuratnom periodu u Jugoslaviji je u različito vreme izlazilo više od 300 ruskih periodičnih izdanja. Jovan KAČAKI, *Ruske izbeglice u Kraljevini SHS/Jugoslaviji. Bibliografija radova 1920–1944. Pokušaj rekonstrukcije*, Beograd 2003., 350.

¹² U predratno doba se bavio novinarstvom, pisao je i uređivao niz ruskih novina desničarskih pogleda u Beogradu (*Naše budućee* 1926, *Svodka* 1927, *Sloven* 1927, *Vseslavjanskij klič* 1938, *Partizan* 1938, *Obozrenie* 1939). Lanjin je bio član desničarskog društva okupljenog oko Skorodumova. Nakon Aprilskog rata je napisao kritičku brošuru o razlozima munjevitog kolapsa države (Aleksandr LANJIN, *Agonija Jugoslavii: vospominanija očevidca*, Belgrad 1941.). Još pre rata Lanjin je kao simpatizer ideja i prakse Trećeg rajha uspostavio prisne veze sa saradnikom SD-a šturmbanfirerom Krausom, koji se bavio vrbovanjem i stvaranjem “pete kolone” u Srbiji. Posle odlaska sa mesta urednika Lanjin je pod pseudonimom “M-12” više puta pisao “informacije” za beogradsku ispostavu Gestapoa o sumnjivom ponašanju pojedinih emigranata. Istorijski arhiv Beograda, Beograd (dalje IAB), f. BdS, D-250, D-818, kartoteka V-manna; Jovan KAČAKI, *Ruske izbeglice u Kraljevini SHS/Jugoslaviji. Bibliografija radova 1920–1944. Pokušaj rekonstrukcije*, Beograd 2003.

da izlazi kada su Nemci, nadahnuti poredama na Istočnom frontu, odlučili da im ne treba aktivna pomoć emigranata, smenili su Skorodumova i njegovo okruženje i ugasili *Ruski bilten*, koji je pripremao emigrante na povratak i obnovu Rusije. Nakon stvaranja Ruskog korpusa, 23. decembra 1941., bio je pokrenut drugi nedeljnik *Vedomosti Ohranoj grupi* (*Vedomosti Ohrannoj gruppi*) pod uredništvom jednog od članova “ruskog šuckora” pukovnika generalštaba carskoruske armije Jevgenija Mesnera.¹³ Nedeljnik ROK-a je objavljivao propagandne beleške o delovanju “šuckora”, kao i članke koji su opisivali život civilnih pripadnika ruske emigracije.¹⁴ Civilni deo ruske emigracije u Srbiji osećao je drastični manjak informacija i Biro je odlučio da pokrene posebno izdanje za njihove potrebe. Zato su se 8. februara 1942. pojavile posebne novine za civilni deo ruske emigracije u Srbiji – *Novij put* (*Novij putj*), “informacioni nedeljni organ Biroa za zaštitu interesa ruske emigracije” pod uredništvom Borisa Ganusovskog,¹⁵ koji je imao legitimaciju folksdojčera iako je njegovo nemačko poreklo bilo sporno. Ganusovski je objavio 21 broj novina, ali od juna 1943. *Novij put* i *Vedomosti Ohranoj grupi* su se spojili u jedan nedeljnik *Ruskoje delo* (*Russkoe delo*) koji je objavljivao sve do 15. novembra 1944. Ovaj nedeljnik je uređivao Konstantin Miler koji je takođe spadao u grupu folksdojčera. Osim toga na proleće 1944. grupa kozačkih separatista je pokušala da pokrene svoje glasilo *Reč* (*Rečj*) koje je imalo veoma kratak vek zbog manjka sredstava i interesovanja javnosti, jer je većina Kozaka u Srbiji bila negativno raspoložena prema idejama nezavisne “Kazakije”.¹⁶ Poslednje glasilo ruske “bele emigracije” na Balkanu *Russkoe delo* nestalo je tako što je bilo spojeno s listom *Za Rodinu*, koji je od 1942. objavljivala 693. propagandna četa 2. oklopne armije Vermahta. Novi list pod nazivom *Borjba* je uređivao E. Mesner, u zvanju feldvebela Vermahta. *Borjba* je bila namenjena za ubacivanje u pozadinu neprijatelja i korištena je u propagandne svrhe protiv vojnika III. ukrajinskog fronta.¹⁷

Na području Jugoslavije 1943–1945. u objavljivanju periodičnih izdanja je učestvovao i propagandni odsek (vod) Kozačke divizije.¹⁸ U organizaciji ovih izdanja posle zatvaranja lista *Novij put* je učestvovao i Boris Ganusovski, koji je dobio čin poručnika i mesto u vodu propagande.¹⁹ Izdanja Kozačke divizije su bila namenjena samo pripadnicima divizije, ali

¹³ Njegovi teoretski radovi o antipartizanskim operacijama, napisani u posleratno vreme na osnovu iskustva u borbi Ruskog korpusa, aktuelni su i danas. (Evgenij MESSNER, *Hočešj mira, pobedi mjatežvoju!*, Moskva 2005). Zbornik njegovih radova je bio objavljen u ediciji “Ruski vojni zbornik” u izdanju Vojnog univerziteta Ministarstva odbrane Rusije i uz podršku Federalnog programa izdavaštva Rusije.

¹⁴ Povremeno su se pojavljivala i druga manja izdanja Ruskog korpusa: “*Signal. Izdanie Russkogo Korpusa*. [br. 18/1943.], *Potešnij. Žurnal russkogo ohrannogo korpusa v Sofii*. [br. 1-35/1942–1943.]”. Mihail ŠATOV, *Bibliografija Osvoboditeljnogo dviženija narodov Rossii v godi Vtoroj mirovoj vojni (1941–1945)*, New-York 1961.

¹⁵ Ganusovski je u predratno vreme zarađivao za život kao vozač i prodavac automobila. Iako je stigao na Balkan bez roditelja, u grupi evakuisanih kadeta, uspeo je zahvaljujući svojim sposobnostima i državnoj podršci Kraljevine Jugoslavije da upiše Beogradski univerzitet. Zajedno sa svojim drugarima iz kadetskog korpusa a kasnije studentima Beogradskog univerziteta Ganusovski je pokrenuo humoristički časopis *Buh!!!* (1930.–1936.) koji je bio popularan kod emigranata zbog svoje mešavine čvrstog antikomunističkog stava i humorističkog prilaza teškoćama iz svakodnevice Rusa u izbeglištvu. Boris GANUSOVSKI, *10 let za železnim zavesom. 1945–1955. Zapiski žertvi Jalti. Vidača XV kazačjeg korpusa*, San-Francisko 1983.

¹⁶ Gosudarstvenij arhiv Ruskoj Federaciji, Moskva, (dalje GARF), f. R5752, op. 1, d. 9, 24.

¹⁷ “*Borjba*, f. p. 47579. [1944: br. 6–7] [1945: br. 11–17 janv.]” prema Mihail ŠATOV, *Bibliografija Osvoboditeljnogo dviženija narodov Rossii v godi Vtoroj mirovoj vojni (1941–1945)*, New-York 1961.; Aleksandr OKOROKOV, *Osobij front: Nemeckaja propaganda na Vostočnom fronte v godi Vtoroj mirovoj vojni*, Moskva 2007., 199.

¹⁸ *Bjulletenij propagandista 1-oj Kazačjejj divizii, Kazačijj ključ, Officerskij bjulletenij Pervoj Kazačjejj divizii, Propagandnij vzvod Pervoj Kazačjejj divizii govorit vam o položeenii izlazili su povremeno 1943–1945.*

¹⁹ Boris GANUSOVSKI, *10 let za železnim zavesom. 1945–1955. Zapiski žertvi Jalti. Vidača XV kazačjeg korpusa*, San-Francisko 1983.; Aleksej SKRILOV, Georgij GUBAREV, *Kazačijj istoričeskij slovarj-spravočnik*, Cleveland 1966.–1970.

su sigurno cirkulisala i kod rođaka, poznanika i okruženja vojnika ove divizije.²⁰ Postojale su i novine 162. turkestarske divizije, koja je učestvovala u borbi protiv partizana u Hrvatskoj i Sloveniji.²¹ Osim toga nakon okretanja Nemaca ka Vlasovu na području NDH propagandisti ROA početkom 1945. su počeli da objavljuju *Ruskij vesnik* (*Russkij vestnik*), “novinu za dobrovoljce-narode Rusije na Balkanu”. Osim toga pripadnicima vojnih formacija i civilnim emigrantima bile su dostupne još jedne univerzalne novine na ruskom jeziku – rusko izdanje nemačkog ilustriranog propagandnog lista *Signal*, koje je štampano od oktobra 1941. do jula 1944.

U NDH i pored zabrane izdavačke delatnosti ruskih emigranata, ipak su se šampala “ručno” pojedina izdanja čiji izlazak je više svedočio o dovitljivosti pojedinaca nego li o postojanju aktivnog emigrantskog izdavaštva.²² U Zagrebu je postojao pandan srpskom emigrantskom Birou – Posebno predstavništvo ruske emigracije kod vlade NDH, na čelu sa bivšim carskim konzulom u Beču i Zagrebu Georgijem Ferminim, koje nije imalo sredstava za štampanje svojih novina. Međutim, preko “ruskih vojnih organizacija izbeglica u NDH” pojedini članovi Predstavništva su periodično sastavljali, ručno umnožavali i rasturali po emigrantskim kolonijama u Hrvatskoj i Bosni poseban *Izvod vesti*.²³ Ovaj *Izvod vesti* su uređivali general Danijil Dracenko, a od 1942. general Ivan Poljakov.²⁴ Broj ruskih izbeglica u ostalim delovima Jugoslavije je bio još manji, pa je zato samo u Vojvodini postojalo lokalno emigrantsko izdanje, koje je šampala ruska crkvena zajednica u Novom Sadu.²⁵

U Srbiji su izlazile čak dve crkvene periodike: zvanično izdanje Ruske pravoslavne crkve u inostranstvu (dalje – RPC(z)) koje je uređivao sekretar Sinoda RPC(z) Jurij (Georgij) Grabe²⁶ i ultradesničarsko izdanje koje je uređivao Eksakustodian Maharablidze,²⁷ bivši sekretar Sinoda i kritičar Grabea, ali ne i vladika ili samog Sinoda. To su bila jedina izdanja ruske emigracije koja su izlazila i pre rata i pod nemačkom okupacijom. Časopis Maharablidzea je bio mesto okupljanja “čvrste struje” u RPC(Z). Tu su bili: poznati publicista i propovednik protoprezviter Vladimir Vostokov, poslednji protoprezviter carske ruske armije Georgij Šavelski i sam Eksakustodian Maharablidze, koji je nekada bio načelnik kancelarije protoprezvitera carske armije.

U ruskoj štampi koja je objavljivana u Srbiji za vreme rata odsijavala je “kao sunce u malo kapi vode” većina novinarskih trendova Trećeg rajha.²⁸ Nacistički mentori koji su se borili sa “gotikom” u Nemačkoj, u ruskoj štampi su odlučili da ubrzano izvedu reformu pravopisa

²⁰ U svim gradovima gde su bili stacionarani pripadnici divizije dolazilo je do upoznavanja lokalnih ruskih emigranata i “pobunjenika protiv komunizma”. Kao bolnica za ranjenike divizije se koristila vojna bolnica ROK-a smeštena kod Beograda, što je takođe doprinosilo jačanju veza između pripadnika divizije i civilnog ruskog stanovništva i moralo je da vodi širenju informacija iz kozačkih novina. Vojni muzej, Beograd, zbirka fotografija.

²¹ “*Svoboda. Organ 162-j pehotnoj nemeckoj diviziji* .[1942–1943; br. 26 (40), 22. jula 1943. g.]”, prema Mihail Šatov, *Bibliografija Osvoboditeljnogo dviženija narodov Rossii v godi Vtoroj mirovoj vojni (1941–1945)*, New-York 1961.; *Zbornik NOR-a*, t. XII, knj. 3, Beograd 1978., 629.; Joachim Hoffmann, *Die Kaukasien 1942/43: Das deutsche Heer und die Ostvölker der Sowjetunion*, Freiburg 1976.

²² *Letopisi Vremennih let 1642–1942 Butirskogo lejv-Erivanskogo polka* (Sarajevo), 1942; *Jaroslavna, Izdanje molodeži Ruskoj kolonii v Zagrebe* (Zagreb), 1942.–1943.

²³ *Svodka. Eženedeljnoe izdanje ruskih voennih organizacij na territorii NDH* (Zagreb), 1941.–1944.

²⁴ GARF, R5752, op. 1, d. 8, 3.–4.

²⁵ *Bjulletenij Predstaviteljstva Visokopreosvjaščennogo Serafima, Mitropolita Berlinskogo i Germanskogo i Sredne-Evropejskogo okruga dlja pravoslavnih ruskih prihodov v Korolevstve Vengrii* (Novi-Sad) (prema Jovan Kačaki, *Ruske izbeglice u Kraljevini SHS/Jugoslaviji. Bibliografija radova 1920–1944. Pokušaj rekonstrukcije*, Beograd 2003., 49.).

²⁶ *Cerkovnaja žiznj* (Belgrad), 1933.–1944.

²⁷ *Cerkovnoe obozrenie* (Belgrad), 1932.–1944.

²⁸ *Novij putj* (Beograd), br. 53/1943., 2.

i uveli su novi skraćeni “boljševički” pravopis koji se pojavio posle 1918. i izazivao negativne emocije kod “ortodoksnih patriota” u emigraciji.²⁹ *Ruski bilten*, koji su štampali dosledni “legitimisti”, pridržavao se svih normi starog pravopisa. Stari pravopis je sve vreme izlaženja zadržalo i zvanično glasilo RPC(z) – *Cerkovnaja žiznj*. Prelaznu i nakaradnu poziciju je zauzelo glasilo “crkvene opozicije” – *Cerkovnoje obozrenije*, koje je izgubilo “jatj” i “tverdj znak” u septembru 1943, ali je pokušalo da zadrži ostale osobine starog pravopisa (komplikovani sistem padežnih završetaka reči). Uredništvo je obećalo da će kasnije vratiti izgubljene “tverdj znak” i “jatj”, objašnjavajući ovaj naprasni gubitak odsustvom ovih znakova u “kompletu slova od štamparske mašine za bugarske novine” koji je korišćen za štampanje lista *Cerkovnoje obozrenije*.³⁰ S druge strane, novine Ruskog korpusa su već početkom proleća 1942, “da se uštedi prostor”, izbacile “tverdj znak” na kraju reči, ali su zadržale do kraja svog postojanja stari pravopis, slova “jatj” i “i”.³¹ Sličnu politiku “štednje prostora” je sprovodio i *Novij put*, koji je sačuvao stari pravopis i azbuku, ali je izgubio “tverdj znak” na kraju reči.

Najoštrije pitanje pravopisa se pojavilo posle nastanka lista *Ruskoje delo* – ujedinenog izdanja Ruskog korpusa, ruskih odreda Hipo i Biroa za zaštitu prava ruske emigracije u Srbiji. Već u prvom broju uredništvo je saoptšilo da će objavljivati list prema novom pravopisu, “da se na taj način eliminišu makar i neznčajne u biti prepreke (...) koje bi mogli da nastanu u razmeni ideja Ruskog Zarubežja sa (...) odredima novih ruskih generacija, koji se sada bore protiv boljševizma u ime Rusije i koji su se takođe delimično ulili i u naše redove”.³² Zbog ovog previše suptilnog pokušaja da se objasni volja nemačkih mentora, uredništvo je bilo bombardovano desetinama ljutih i čak agresivnih pisama čiji autori su ga optužili za manjak nacionalne svesti, kulture i otpora prema “crvenom otrovu”. U odgovoru uredništvo je nazvalo autore ovih pisama “novim staroverima” i istaklo da novi pravopis već koristi 180 miliona Rusa u zavičaju, da su nova pravila pripremila još pre revolucije carska ruska Akadamija nauka i da je reforma neophodna da se ostvari uspešno ujedinjavanje sa čitavom masom ruskog naroda.³³ Ipak, uredništvo je moralo da posveti još nekoliko brojeva dokazivanju korisnosti i ispravnosti reforme. Bilo je objavljeno detaljno naučno objašnjenje novog pravopisa, koje je napisao istoričar i filolog Aleksandr Pogodin, i kratko objašnjenje “srži i osnova novog pravopisa”, koje je formulisao stručnjak za rusku književnost i nastavnik ruskog jezika i književnosti u kadestom korpusu u rusko-srpskoj gimnaziji Vladimir Topor-Rabčinski.³⁴

Uz jasnu propagandnu i ideološku motivisanost, reforma pravopisa verovatno je ipak donekle imala uzrok i u štednji novinskog papira. Problem manjka papira je bio kritičan – jer su emigrantske novine stalno “mršale”. *Ruski bilten* je imao 10 strana, *Novij put* – četiri, a *Vedomosti Ohranoj grupi* – šest ali duplo smanjenog formata, što je ukupno davalo

²⁹ Naređenje Martina Bormana od 3. januara 1941, koje je bilo potpisano na zapovest Hitlera, smatra gotiku (“frakturu”) zvanično nepoželjnom kao nearijevsku po poreklu. Prema mišljenju savremenih naučnika na zabranu je uticala i želja da se pojača nemački propagandni uticaj kod stanovnika Nove Evrope koja je veoma teško razumela “gotiku”. Albert KAPR, *Fraktur: Form und Geschichte der gebrochenen Schriften*, Mainz 1993.; Philipp LUIDL, *Die Schwabacher – Die ungewöhnlichen Wege der Schwabacher Judenletter*, Augsburg 2004.

³⁰ Veoma čudno objašnjenje s obzirom na to da su u bugarskoj azbici do 1945. postojali i “tverdj znak” – “er goljam” i “jatj” – “e dvojno”. Uz ovu očiglednu nelogičnost Maharablidze je sačuvao slovo “i” koje nije postojalo u bugarskoj azbuci. *Cerkovnoje obozrenie* (Beograd), br. 9/1943., 1.

³¹ *Vedomosti Ohranoj grupi* (Beograd), br. 14/1942., 4.

³² *Russkoe delo* (Beograd), br. 1/1943., 2.

³³ *Russkoe delo* (Beograd), br. 7/1943., 5; *Isto*, br. 10/1943., 4.

³⁴ *Russkoe delo* (Beograd), br. 16/1943., 4.

sedam stranica nedeljnih novina ruske emigraciji u Srbiji. *Rusko delo* je na početku imalo šest stranica, a od br. 9 – samo četiri.

Manjak papira, slova i pravopisnih pravila uredništva emigranatskih listova su pokušavala da kompenzuju borbenim duhom i jačanjem osećaja zajedništva i misionarskih vizija u redovima emigranata. Novinar lista *Novoje vreme*, koji je nosio pravoslavno ime Vasilij i slavno u Novoj Evropi prezime Rozenberg, rezimirao je postignuća lista nakon godinu dana postojanja. *Novoje vreme* spada u “grupu idejnih novina obnovljene Evrope..., stvara javno mnjenje..., brani i objašnjava duhovne vrednosti, koje... smatra potrebnima za kulturni, moralni i materijalni razvoj naroda i nacije”.³⁵ Ovo je bilo otvoreno priznanje činjenice da su vojna izdanja ruskih emigranata u političkom smislu (i globalnom i lokalnom) bila organ nemačke propagande, i doslovice su prepisivala sve političke informacije iz nemačkih ili srpskih (pod kontrolnom Nemaca) novina.

Očigledno stanje u uređivačkoj politici nije bilo jasno nekim emigrantima koji su navikli da vide u novinama ogledalo društvene misli i političkih diskusija. “Smešteni u beogradskim stančićima u potkrovlju ili bunkeru u brdima”, ruski emigranti su težili da izraze u pismima uredništvu i člancima svoje globalne političke ideje, beležeći na taj način tragove žučnih diskusija i rasprava koji su se vodile u krugovima poznanika i prijatelja. Nažalost, ovi “politički” i “hiperkritički” članci su završavali svoj put u uredničkoj kanti za smeće.³⁶ Uredništvo je bilo preplavljeno bezbrojnim člancima i pismima sa savetima “Ribentropu, Rozenbergu i Vlasovu” i obratilo se čitaocima molbom da prekinu sa pisanjem “političkih radova” i da šalju “izveštaje informativnog karaktera..., o kulturnom radu..., prikaze svakodnevnice, književne priloge i beleške”,³⁷ ne zaboravljajući “da je Rusija propala od kritike”.³⁸ Na taj način novine (kao propagandno izdanje vojnog vremena) su pokušavale da zaštite stratešku zalihu društva u ratu – “vedrinu duha”.³⁹ Nasilni osmeh “opimizma” je vodio tome da su čitaoci u manjku realnih informacija pokušavali da čitaju novine “između redova” i videli su odraz pesimističkog razvoja stvari po okupacioni režim čak i u najavi izvođenja komada Lava Tolstoja “Živi leš”.⁴⁰

Manjak sredstava za javno informisanje posebno su osećali usamljeni vojnici zabačenih garnizona i posada izdvojenih bunkera Ruskog korpusa, kao i oni u manjim emigrantskim kolonijama u srpskoj unutrašnjosti. Ovaj manjak Štejfona i Krejtera su pokušali da nadomeste posebnim ruskim emisijama na Radio Beogradu.⁴¹ Prva radio-emisija je bila emitovana 17. avgusta 1943. i trajala je 30 minuta. Emisija je bila započeta molitvom “Veruju”, koju je otpevao hor muških glasova Ruskog korpusa, zatim su emitovani kratki pozdrav generala Štejfona, kratke beleške o svakodnevnom životu korpusa i pregled političkih događaja nedelje, koji su se smenjivali sa ruskim carskim marševima, pesmama ruskih pesnika i ruskim narodnim pesmama.⁴²

Ruske emisije su davane svakog utorka u 14 sati, a posle su ih prebacili na 18, ali su im dali više vremena i proširili sadržaj.⁴³ Osnovni problem na putu širenja elektronskih medija

³⁵ *Novij putj* (Beograd), br. 53/1943., 2.

³⁶ *Russkoe delo* (Beograd), br. 4/1943., 5.

³⁷ *Russkoe delo* (Beograd), br. 3/1943., 5.

³⁸ *Russkoe delo* (Beograd), br. 4/1943., 5.

³⁹ *Vedomosti Ohrannoj gruppi* (Beograd), br. 75/1943., 6; *Russkoe delo* (Beograd), br. 1/1943., 6.

⁴⁰ *Russkoe delo* (Beograd), br. 25/1943., 3.

⁴¹ Iako su ovo bile prve radio-emisije na Balkanu za Ruse ovo nisu bile prve radio-emisije na ruskom. Već u leto 1941. na talasima Radio Beograda su emitovane probne kraće emisije za Ukrajince i Kozake na ukrajinskom i ruskom jeziku. *Kazačij vestnik*, br. 1 (22. avgusta 1941.), 7.

⁴² *Russkoe delo* (Beograd), br. 11/1943., 1.; *Isto*, br. 12/1943., 3.

⁴³ *Russkoe delo* (Beograd), br. 13/1943., 4.; *Isto*, br. 14/1943., 3.; *Isto*, br. 23/1943., 3.; *Isto*, br. 24/1943., 3.

bio je manjak radio-aparata. Za potrebe prijema ruskih radio-emisija koristili su vojničke radio-stanice i radio-aparate u kasarnama Ruskog korpusa, kao i vojne mašine službe propagande, koje su imale snažan razglasni sistem,⁴⁴ koji je prenosio pesme i proglase radio-stanice na 200-300 metara.⁴⁵ Osim toga u zgradama predsedništva emigrantskih kolonija je organizovano besplatno i javno “radio-slušanje”, kao što je to na primer bilo u pozorišnoj sali Ruskog doma. Okupljeni ispred zvučnika slušaoci su mogli da čuju ne samo političke vesti već i radio-drame (od Ostrovskeg do Averčenska), rusku simfonijsku muziku i operne arije (iz opera “Rusalka”, “Knez Igor”, “Sadko” i dr.), ljubavne pesme (“romanse”), kubanske i donske kozačke horove, ruske i ukrajinske narodne pesme i šaljive pesmice (“častuške”). Umetnički deo programa se sastajao od mešavine gramofonskih snimaka iz zbirke Beogradskog radija i nastupa popularnih emigrantskih pevača i pesnika uživo.⁴⁶

Ideja zajedničkog okupljanja zbog “javnog slušanja” se toliko dopala emigrantima da je došlo do stvaranja “usmenih novina”. “Usmene novine” su se pojavljivale ne samo u vojnim kolektivima već i u crkvama i pojedinim kolonijama. Sigurno je postojao rizik od toga da se ove “usmene novine” pretvore u otvoreni propagandni nastup, “političku informaciju”. Organizatori su smatrali “usmene novine” kao razlog zajedničkog okupljanja i druženja usamljenih u svakodnevnoj kolotečini ruskih izbeglica: “u monotonom životu između planinskih vrhova i divljih šuma u usamljenim malim naseljama, jednom nedeljno su dobijali razlog da se okupe svi zajedno na 1–2 sata, da se odmire od napora službenih obaveza, da se rasonode i poslušaju neke (...) referate”, pesme, recitacije i gramofonske ploče.⁴⁷ Teško je oceniti koji je zapravo bio odnos emigranata prema “usmenim novinama” i da li su one dobile neku veću popularnost.

Manja ideološka obojenost i veći nivo neformalne otvorenosti bili su prisutni u drugom obliku javne komunikacije – javnom “ispijanju čaja”. Osim ovog tradicionalnog ruskog napitka, konuzumirala su se i druga pića i zkuske, a “čajanka” je označavala neformalno druženje u “zagrejanj” atmosferi. Tradicionalno su postojale dve vrste čajanki. Prve su bile neka vrsta susreta jednog udruženja, škole ili grupe lica koja su delila zajedničke uspomenne (na primer susreti slušalaca pedagoških kurseva pod upravom profesora Štumfa, susreti slušalaca viših vojno-naučnih kurseva u inostranstvu pod upravom profesora Golovina, učesnika prvog kubanskog pohoda koji je predvodio general Kornilov, susreti diplomaca Pavlovskog vojnog učilišta) i sprovodili su se u obliku običnih svečanih ručkova, o trošku učesnika.⁴⁸ Druga vrsta čajanke se zvala “čajanka-koncert” i organizovana je u dobrotvorne svrhe. Priloge u dobrotvorne svrhe (zimski pomoć siromašnim, starim i bolesnim pripadnicima emigracije, razvoj ruskih školskih ustanova, poboljšavanje ishrane i obnavljanje odeće za decu u emigrantskim domovima i sirotištima) su sakupljali Savez ruskih žena ili Roditeljski savezi rusko-srpske gimnazije i kadetskog korpusa. Na ovim zabavama svi zainteresovani su mogli da dođu u salu Ruskog doma (ili lokalne kolonije), bliže pozornici je bilo postavljeno nekoliko stolova i stolica, a dalje su bili obični redovi stolica. Na usluzi posetiocima je bio i bife koji je prodavao čaj, alkoholna pića i zkuske po kafanskim cenama.

⁴⁴ *Russkoe delo* (Beograd), br. 13/1943., 3.

⁴⁵ Daniel LERNER, *Psychological Warfare Against Germany, D-Day to VE-Day*, New York 1949.

⁴⁶ *Russkoe delo* (Beograd), br. 24/1943., 4.; *Isto*, br. 25/1943., 3.; *Isto*, br. 26/1943., 3.; *Isto*, br. 28/1943., 3.; *Isto*, br. 29/1943., 3.; *Isto*, br. 30/1943., 3.

⁴⁷ *Russkoe delo* (Beograd), br. 27/1943., 4.; *Isto*, br. 29/1943., 4.; *Isto*, br. 19/1943., 3.; *Isto*, br. 21/1943., 3.; *Isto*, br. 21/1943., 4.

⁴⁸ *Novij putj* (Beograd), br. 50/1943., 4.; *Isto*, br. 53/1943., 2.; *Isto*, br. 54/1943., 4.; *Russkoe delo* (Beograd), br. 3/1943., 6.

Posetioci su uživali u nastupima glumaca, glumica i drugim atrakcijama koje su organizovali priređivači zabave. U dobrotvorne svrhe su išli i prihodi od ulaznica po simboličnim cenama, kao i od naplate mesta za stolovima, od bifea, lutrija i direktnih priloga učesnika.⁴⁹

Klasični pozorišni i estradni nastupi u Ruskom domu su takođe bili značajan deo života ruske emigracije u Beogradu.⁵⁰ Na pozornici Ruskog doma 1941–1944. posetioci su mogli da vide brojne dramske predstave i nastupe pojedinih baletskih, operskih i estradnih umetnika. U poslednjoj pozorišnoj sezoni Ruskog doma cara Nikolaja 1943/44. gledaoci su mogli da vide ne samo dramske nastupe već i baletska i operska dela ruske klasike. Ponos ruskih gledalaca su izazvale bogata, bez obzira na ratne nedeće, izvođenja klasičnih opera “Jevgenij Onjegin” i “Carska nevesta”. U izvođenju ovih opera su učestvovali i pevači iz Srpskog narodnog pozorišta.⁵¹ O posećenosti nastupa svedoči činjenica da su oni finansijski pokrivali troškove ruske trupe. Ruska trupa je plaćala u državni budžet Srbije i poreze na zaradu, koga su bile oslobođene samo dobrotvorne i učeničke amaterske predstave.⁵² Glumci sa pozornice Ruskog doma su izvodili svoj “umetnički rodoslov” od čuvene trupe “Moskovskogo Hudožestvennogo teatra” (pozorišne grupe Stanislavskog i Nemirovič-Dančenka), odnosno tog dela trupe koji je odlučio da napusti Rusiju 1919. Repertorar koji su mogli da vide posetioci Ruskog doma 1941–1944. je bio kao i pre rata bogat i kretao se u rasponu od Ibzena do Ostrovskog, i od Hamsuna do zaboravljenih u naše vreme popularnih dramskih pisaca carske Rusije Lava Urvancova i Aleksandra Kosorotova.⁵³ Talentovani glumac i režiser Aleksandr Čerepov⁵⁴ predvodio je trupu Društva ruskih scenskih umetnika u Srbiji. Trupa je bila toliko uspešna da je u julu 1943. donela odluku da se proširi i raspisala je konkurs kako bi se pojačala “mladim snagama... oba pola”.⁵⁵ Osim trupe Društva ruskih scenskih umetnika i ruskih glumaca iz Srpskog narodnog pozorišta, u Srbiji se profesionalnim estradnim nastupima bavio i estradni ansambl Ruskog korpusa “Veseli bunker” i njegova zvezda – Sergej Frank. Ansambl Sergeja Franka je bio integrisan u Ruski korpus kao vojna ispostava nacional-socijalističke organizacije “Snaga kroz radost” (*Kraft durch Freude*, KdF), ali je nastupao i za potrebe civilnog dela ruske emigracije u srpskoj unutrašnjosti sa muzičkim i humorističkim nastupima. Osim toga pozorišne nastupe u Ruskom domu redovno je priređivala i amaterska trupa rusko-srpske beogradske gimnazije uz podršku Rediteljskog komiteta. Njihovi nastupi su imali humanitarni karakter i služili su prikupljanju priloga za “učenike i učenice manjih mogućnosti” (odnosno siromašnjijeg stanja).⁵⁶

Ruska emigracija u Srbiji imala je i još jedan oblik stvaralačkog samoizražavanja – bila je nastavljena predratna tradicija umetničkih izložbi. Najveće izložbe su bile organizovane

⁴⁹ *Russkoe delo* (Beograd), br. 2/1943., 6.; *Isto*, br. 3/1943., 6.; *Isto*, br. 5/1943., 6.; *Isto*, br. 7/1943., 6.; *Isto*, br. 9/1943., 4.; *Isto*, br. 22/1943., 4.; *Isto*, br. 23/1943., 4.; *Isto*, br. 24/1943., 4.; *Isto*, br. 25/1943., 4.; *Isto*, br. 28/1943., 4.

⁵⁰ Ovaj deo ruskog kulturnog života veoma dobro je istražen. Viktor Kosik, *Čto mne do vas, mostovie Belgrada? Očerki o ruskoj emigraciji v Belgrade (1920–1950-e godi)*, Moskva 2007.

⁵¹ Tematsko poglavlje “Pozorište i umetnost” i njemu slična po sadržaju “Hronika Beograda” su bili sastavni deo svakog broja *Ruskogo dela* i *Novogo puti* i često su najavljivali nove predstave na pozornici Ruskog doma. Ova brza smena predstava je bila povezana i sa ograničenim brojem ruskih stanovnika Beograda, što je primoravalo glumce da brzo obavljaju repertor.

⁵² *Novij putj* (Beograd), br. 54/1943., 4.

⁵³ *Novij putj* (Beograd), br. 58/1943., 4.; *Russkoe delo* (Beograd), br. 11/1943., 4.

⁵⁴ Olga MARKOVIĆ – Dragana ČOLIĆ, “Aleksandr Čerepov i Rusko Dramsko Pozorište za Narod”, *Ruska emigracija u srpskoj kulturi XX veka, Zbornik radova*, Knj. 1, (ur. Miodrag Sibinović, Marija Mežinski i Aleksej Arsenjev), Beograd 1994., 136.-137.

⁵⁵ *Russkoe delo* (Beograd), br. 6/1943., 6.

⁵⁶ *Russkoe delo* (Beograd), br. 21/1943., 4.

u leto 1942. i leto 1943. u Paviljonu “Cvijeta Zuzorić” na Kalemegdanu.⁵⁷ Njihov organizator je bio slikar, popularan u emigranstkoj sredini Jugoslavije, Sergej Kučinski. U organizacijama izložbi je aktivno sudelovao i talentovani ruski emigrantski slikar Stepan Kolesnikov,⁵⁸ a pored njega slikari i umetnici Reznikov, Sosnovski, Verbicki, Zagorodnjuk, I. Rik i L. Rik-Kovalevska.

Na prvoj izložbi koja je otvorena 2. avgusta 1942. bilo je izloženo 300 radova 24 umetnika (S. Alisov, K. Antonova, O. Benson, A. Bikovski, G. Bojadžieva, A. Verbicki, O. Danilevič, V. Zagorodnjuk, A. Zolotarev, S. Kolesnikov, O. Kolb-Selecka, S. Kučinski, S. Latišev, B. Linevič, M. Orbeljani, B. Reznikov, I. Rik, L. Rik-Kovalevska, A. Sosnovski, M. Hrisogonov, P. Čelnokova, B. Šapovalov, I. Šramčenko i B. Juzepčuk). Slikarske tehnike su bile raznovrsne: ulje, tempera, akvarel, grafika, mermerna i gipsana skulptura i “slike gorenjem na drvetu”. Tematika je bila takođe veoma široka: pejzaži Srbije i jadranske obale, mrtva priroda, prizori iz balkanskog života i ruske svakodnevice, motivi iz ruskih bajki. Stil radova (a donekle i odabir tema) je spadao u onu mešavinu klasicizma i realizma s nijansama naturalizma koja se potpuno uklapala u zvanični umetnički ukus Trećeg rajha.⁵⁹ Izložba je imala snažnu podršku nemačkih, srpskih i ruskih zvaničnika. Otvaranju su prisustvovali ministar prosvete u vladi Milana Nedića Velibor Jonić i nemački vojni komandant Beograda general-major Adalbert Lončar, a izložbu je otvorio načelnik Ruskog biroa general Krejter; na dan zatvaranja izložbu je posetio načelnik Izvršnog komiteta vojnog komandanta Srbije brigadenfirer SS Harald Turner,⁶⁰ koji se “toplo družio” i “detaljno je razgovarao sa svakim umetnikom koji je učestvovao u izložbi”. Bez obzira na avgustovske vrućine, izložba je bila dobro posećena i zbog toga su je organizatori produžili za sedam dana pa je izložba umesto dve trajala tri nedelje, sve do 23. avgusta 1942. Bilo je prodato više od 3.000 ulaznica, a posetioci (Srbi, Rusi, oficiri i vojnici okupatorskih snaga) su kupovali i neke slike.⁶¹

Oduševljena uspehom ove izložbe, 26. novembra 1942. u bifeu Ruskog doma se ponovo okupila grupa ruskih slikara da isplaniraju sledeću izložbu.⁶² Kod slikara se rodila ambiciozna ideja da okupe ruske umetnike ne samo iz Srbije već i iz Bugarske i drugih okolnih zemalja. Ovaj pokušaj da se “prošire” geografski okviri u poslednjem trenutku su odbacile okupacione vlasti i zato se nije ostvario. Složena struktura surevnjivih diplomatskih, političkih i bezbednosnih službi Trećeg rajha zaduženih za kontrolu nad “jugoistočnim prostorom” i sujeta režima balkanskih satelita su činili regionalno udruživanje ruskih umetnika veoma komplikovanim. Definitivni negativni stav Nemaca je bio iznet u poslednjem trenutku i zbog toga organizatori izložbe nisu uspeali da obaveste sve zainteresovane slikare iz Srbije i na izložbi je učestvovalo manje radova (nešto više od 200) i slikara (18 autora) nego na prvoj. Otvaranju su prisustvovali “istaknuti gosti” iz okupacione uprave, članovi diplomatskog kora i pretstavnici srpske vlade. Izložba je bila otvorena 20. juna i, kao i pret-

⁵⁷ O predratnoj istoriji ovog izložbenog prostora videti: Radina VUČETIĆ-MLADENović, *Evropa na Kalemegdanu: Cvijeta Zuzorić i kulturni život Beograda 1918–1941*, Beograd 2002.

⁵⁸ Tatjana PODSTANICKAJA, *Stepan Kolesnikov*, Moskva 2003.

⁵⁹ Henry GROSSHANS, *Hitler and the Artists*, New York 1983.; Peter ADAM, *Art of the Third Reich*, New York 1992.; Alan E. STEINWEIS, *Art, Ideology, and Economics in Nazi Germany: The Reich Chambers of Music, Theater, and the Visual Arts*, Chapel Hill 1993.; Eric MICHAUD, *The Cult of Art in Nazi Germany*, Stanford 2004.

⁶⁰ General Turner je bio kriv za ubistva hiljada Jevreja i organizaciju ozloglašene koncentracionog logora na Sajmištu. Videti: Walter MANOSCHEK, *Serbien ist judenfrei*, München 1993.

⁶¹ *Novij putj* (Beograd), br. 25/1942., 3.; *Isto*, br. 26/1942., 3.; *Isto*, br. 27/1942., 1; *Isto*, br. 27/1942., 3.-4.; *Isto*, br. 28/1942., 3.; *Isto*, br. 29/1942., 3.; *Isto*, br. 30/1942., 3.

⁶² *Novij putj* (Beograd), br. 42/1942., 4.

hodna, bila je dobro posećena i produžena za nedelju dana od planiranog roka. Ovaj put slikari nisu samo prodali veći deo svojih radova već su i “dobili narudžbe za nove portrete i pejzaže”.⁶³ Radovi “strani savremenom dekadansu, pokvarenom estetskom ukusu... na službi kod apstraktnih ideja” očito su privlačili kupce.⁶⁴ Umetnici koji su učestvovali na izložbi spadali su u one koji se nisu “poklonili modernizmu” i patili od njegovog despotizma, što nije moglo da ne izazove simpatije posetilaca izložbe iz Rajha i njegovih saveznika.⁶⁵

Komercijalni uspeh i posećenost su podstakli organizatore da, u očekivanju sledeće letnje izložbe 1944, pripreme još jednu u međuvremenu. Vodeći ruski slikari u Srbiji – Bojadžijeva, Verbicki, Zagorodnjuk, Zolotarev, Kovalevska, Kolesnikov, Kolb-Selecka, Kučinski, Rik, Sosnovski, Hrizogonov i Šramčenko su učestvovali u ovoj jednodnevnoj izložbi. Izložba je bila organizovana kao slikarsko veče 15. decembra 1943. i bila je praćena aukcijom slika i koncertom ruske muzike. Deo prihoda od izložbe je bio potrošen na zimsku pomoć siromašnim, bolesnim i starim članovima ruske emigracije. Zaslužuje pažnju činjenica da je prihod od prve izložbe (1942. godine) bio 6.000 dinara, a veče ruskih slikara (15. decembra 1943) je samo za dobrotvorne svrhe donelo 202.000 dinara!⁶⁶ Ovaj neočekivani uspeh je ubedio slikare da ima prostora za još jednu izložbu i bila je organizovana Novogodišnja izložbena prodaja od 19. do 29. decembra 1943. – poslednja kako se posle ispostavilo izložba ruskih slikara emigranata u “Ruskom domu Cara Nikolaja Drugog u Beogradu”.⁶⁷

Pripreme za letnju izložbu 1944. kao i za niz drugih kulturnih aktivnosti u Ruskom domu (otvaranje pozorišne sezone i početak školske godine za učenike i učenice ruske gimnazije) bili su prekinuti u avgustu 1944. zbog započete evakuacije nemačkih okupacionih i ruskih emigrantskih ustanova. Signal za početak ubrzane evakuacije je bio munjeviti prodor Crvene armije na teritoriju Rumunije i kapitulacija kraljevske rumunske vojske poražene u Jasko-kišinjevskoj operaciji (20.–29. avgusta 1944). Materijali izložbe spremni za evakuaciju i veći deo druge imovine Ruskog doma, prema uspomena organizatora izložbe, bio je izgubljen. Poslednji trag delova izložbe može da se pronađe u Gradskoj bolnici u Beogradu.⁶⁸

Još jedan od načina očuvanja ruske emigracije kao jedinstvene socijalne grupe su bile biblioteke – prema svojoj masovnosti i dostupnosti širim masama Rusa u Srbiji možda i najbitnija kulturna ustanova. Iako je većina ruskih kolonija u Jugoslaviji imala svoje biblioteke, ipak nekadašnja Ruska javna biblioteka u Ruskom domu cara Nikolaja II je bila nešto posebno. Ruski emigranti, koji su negirali u svom političkom ekstremizmu rusko nasleđe u sovjetskoj kulturi, smatrali su ovu biblioteku “najvećom ruskom nacionalnom knjižnom zbirkom”.⁶⁹ Ipak objektivnije bi bilo nazvati tadašnju biblioteku Ruskog doma najvećom ruskom bibliotekom u inostranstvu. Širenje fonda i održavanje biblioteke se vodilo od abonentske plate. Za vreme rata (već 1942) zbog likvidacije niza društvenih organizacija (Zemgor, Savez ruskih pisaca i dr.) i odlaska iz Srbije, zbog teške finansijske situacije, niza emigrantskih porodica, bibliotečki fond se povećao i premašio 100.000 knjiga. U Ruskoj

⁶³ *Novij putj* (Beograd), br. 65/1943., 4.; *Russkoe delo* (Beograd), br. 1/1943., 6.; *Isto*, br. 2/1943., 6.; *Isto*, br. 3/1943., 6.; *Isto*, br. 4/1943., 6.; *Isto*, br. 5/1943., 6.; *Isto*, br. 6/1943., 6.

⁶⁴ *Russkoe delo* (Beograd), br. 6/1943., 4.

⁶⁵ *Isto*.

⁶⁶ Ovo je bio ogroman novac, čak i ako se uzme u obzir veštački visoki odnos rajhsmarke prema dinaru (1 RM = 20 dinara). Najskuplja prodana slika – S. F. Kolesnikova “Sejatelj” (136.000 dinara) – koštala je 6800 RM, odnosno godišnju (!) platu pukovnika ROK-a. Jasno je da ovoliki iznos nije mogao da plati jedan emigrant.

⁶⁷ *Russkoe delo* (Beograd), br.27/1943., 4.; *Isto*, br. 28/1943., 4.; *Isto*, br. 29/1943., 4.; *Isto*, br. 30/1943., 4.

⁶⁸ Tatjana PODSTANICKAJA, *Stepan Kolesnikov*, Moskva 2003.

⁶⁹ *Novij putj* (Beograd), br. 36/1942., 3.

javnoj biblioteci je radilo 15 saradnika, mesečni novčani priliv je bio 1942. oko 26.000 dinara, a dnevno je biblioteku prosečno posećivalo 600 ljudi koji su koristili čitaonicu ili pozajmljivali knjige. Za pozajmicu knjige pre rata se plaćalo 16 dinara, a 1942. taj iznos je porastao do 25 dinara. I bez obzira na to broj stalnih čitalaca je bio oko 2.500 (s tim da je u Beogradu i okolini u to doba živelo oko 6.000 Rusa).⁷⁰ Do leta 1944. Ruska javna biblioteka u Beogradu je premašila fond od 130.000 knjiga...⁷¹

U jesen 1944., posle prodora u Srbiju jedinica Crvene armije i partizana ruski emigranti nestaju kao društvena grupa, kao nosioci samostalnih društveno-političkih pogleda i kao koherentni kulturni faktor. Brojno stanje ruske emigracije koja je ostala u Srbiji posle odlaska Nemaca iz Beograda veoma je diskutabilno. Određivanje relativnog (u odnosu na predratni) i apsolutnog broja Rusa preostalih u Srbiji posle 1944. moglo bi da ukaže na političku orijentaciju većine ruskih emigranata u Srbiji kao jedinstvene društvene grupe. Zato procene broja preostalih emigranata uveliko zavise od želje pojedinih istraživača da se ruska emigracija u Srbiji prikaže kao manji ili veći saradnik okupatora za vreme rata. Tako Viktor Kosik, polazeći od uspomena profesora Beogradskog univerziteta i ipođakona Andreja Tarasjeva, smatra da je “zajedno sa nemačko-fašističkim trupama zemlju napustila jedna trećina ruskih emigranata”.⁷² Odnosno moralo je da ostane dve trećine ili od 14.000 (20.000 – približno brojno stanje Rusa u Srbiji 1941.) do 18.000 (dve trećine od 27.150 – približno brojno stanje Rusa u Kraljevini Jugoslaviji 1937). Verovatno se ovo mišljenje Andreja Tarasjeva zasniva na rezultatima popisa 1948,⁷³ prema kojima je samo u Srbiji početkom 1948. ostalo 13.329 Rusa.⁷⁴

Još jedan uvid u broj preostalih Rusa daje crkvena statistika prema kojoj “ruska crkva (*na području oslobođenom do kraja 1944. godine, koje je uključivalo Srbiju, gde se koncentrisala većina ruskih emigranata preostalih u Jugoslaviji posle završetka Drugog svetskog rata – A. T.*) imala je dve parohije, dva manastira, 20 sveštenika, 15 monaha, 32 monahinje i oko 3.000 vernika”.⁷⁵ Osim toga, prema uspomenama protojereja Vladimira Mošina 1941. u Srbiji je bilo oko 80 sveštenika⁷⁶ i iako je njihov broj pao na 20 u jesen 1944, logično je pretpostaviti da je paralelno došlo i do naglog smanjivanja broja vernika.

Najzad postoji i mišljenje srpskog istraživača Tome Milenkovića, koji smatra da je “sredinom septembra 1944. Srbiju napustila većina ruskih izbeglica”.⁷⁷ U svom radu Milenković nije naveo određene izvore svoje procene. Hroničar šabačkog kraja G. Babović takođe je naveo da do 21. septembra 1944. “sve... ruske porodice su otselile iz Štapca”, a oni koji su ostali bili su streljani već 27. oktobra, kao što je to bio slučaj sa gimnazijskim profesorom V. Kuzenkom i ženom izbeglog Rusa M. Ikonikovom.⁷⁸

⁷⁰ *Novij putj* (Beograd), br. 36/1942., 3.; *Isto*, br. 41/1942., 4.; *Isto*, br. 42/1942., 3.; *Isto*, br. 53/1943., 4.; *Russkoe delo* (Beograd), br. 6/1943., 6.

⁷¹ “Gibelj ruskih zarubežnih knjigohranilišč v Jugoslavii”, *Sejatelj* (Buenos-Ajres), 1953., br. 56, 57, 58; Jovan KAČAKI, *Ruske izbeglice u Kraljevini SHS/Jugoslaviji. Bibliografija radova 1920–1944. Pokušaj rekonstrukcije*, Beograd 2003., 49.

⁷² Viktor KOSIK, *Russkaja cerkovj v Jugoslavii (1920–1940-e gg. XX v.)*, Moskva 1999., 165.

⁷³ *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. 3. 1948. god., Knj. IX, Stanovništvo po narodnosti*, Beograd 1954.

⁷⁴ Rezultati popisa 1948. nisu bili objavljeni šest godina, odnosno do sledećeg popisa. Određena obrada rezultata popisa je morala da postoji i zbog konflikta sa SSSR-om, čiji lideri su između ostalog optuživali Titov režim za nasilja i progone ruskih izbeglica. *Noti sovetškogo praviteljstva jugoslavskomu praviteljstvu. 11, 18, 29 avgusta, 28 sentjabrja*, Moskva 1949.

⁷⁵ *Glasnik SPC*, br. 10–12/1944, 91. Iste podatke naveo je i Kosik koji ih je povezao sa izveštajem koji je krajem 1944. poslao u Moskvu mitropolitu lenjingradskom Aleksiju sveštenik ruske crkve Sv. trojice u Beogradu Ivan Sokalj.

⁷⁶ Viktor KOSIK, *Russkaja cerkovj v Jugoslavii (1920–1940-e gg. XX v.)*, Moskva 1999., 217.

⁷⁷ Toma MILENKOVIĆ, *Kalmici u Srbiji (1920–1944)*, Beograd 1998.

⁷⁸ Grigorije BABOVIĆ, *Letopis Šapca 1933–1944.*, (prir. Sanja Petrović Todosijević), Beograd – Šabac 2010., 213., 221.

Podaci koje u svojim uspomenu navode sami ruski emigranti (na primer bivši vojnici ROK-a) manje su precizni: mada su “otići mogli svi” jer su im to Nemci omogućili, nisu svi hteli da ponovo krenu u izbeglištvo i nadali su se privremenosti promena koje su donosili Crvena armija i partizani.⁷⁹ Većina preostalih je uskoro zažalila zbog toga kada su se našli u rukama NKVD-a i SMERŠ-a 1944–1945. ili Udbe posle 1948. Ilustrativna je sudbina generala Borisa Litvinova, istraživača Turkestana, talentovanog slikara i ikonopisca. Kada su mu oficiri ROK-a predložili da se evakuiše, Litvinov je odgovorio “da će dolazak crvenih biti privremen, da oni neće nikom ništa da rade, da su stari dani zaboravljeni, da će nakon njih doći Englezi i kralj Petar...” Starca koji je u to vreme imao 72 godine su uhapsili oficiri SMERŠ-a III. ukrajinskog fronta i on je preminuo negde u Sibiru, a njegovu ćerku učenicu rusko-srpske gimnazije bezbednosni organi su ispitivali u Glavnjači.⁸⁰ U logoru je preminuo i pukovnik Generalnog štaba Roman Drejling, koji se takođe ponadao da će ga spasiti uzrast i nemešanje u politiku za vreme okupacije. Više sreće je imao nešto mlađi 60-godišnji Vjačeslav Tkačev, prvi ruski general avijacije (u carskoj armiji) koji je uspeo da preživi deset godina u logorima NKVD-a. I čuveni ruski arhitekta Valerij Staševski, koji je gradio Iversku kapelu na ruskom groblju i rusku crkvu Sv.trojice, poginuo je 1945. u SSSR-u.

U stvari odnos onih koji su našli snage da krenu u novo izbeglištvo i onih koji su se odlučili da se prepuste sudbini nije toliko bitan kako bi to moglo da izgleda. Bitno je to da su u jesen 1944. bile uništene sve ruske kulturne i prosvetne institucije i Beograd je napustila većina aktivnih članova ruske emigracije. Preostali su tiho odlazili u senoviti deo Ruske parcele na Novom groblju ili se stapali sa okolinom, plašeći se da ispričaju svojoj deci pojedinosti svoje biografije i krijući od okoline svoje rusko poreklo traumatizovani iskustvom 1944. i 1948.⁸¹

THE SOCIAL LIFE OF RUSSIAN EMIGRANTS IN OCCUPIED SERBIA

Summary: In early 1941 there were about 30 thousand Russian immigrants in the Kingdom of Yugoslavia, they had acquired a significant level of rights and freedoms. In the predominantly agrarian country well educated and trained Russian immigrants were able to occupy certain social positions. The relation of Russian refugees to Nazi Germany was ambivalent. Standard procedure for the Germans after the occupation of European countries in World War II included the regulation of all local communities, including Russian immigrants, with the creation of a united organization that was broadly used for the monitoring and manipulating of emigrants for the needs of the Third Reich. This forced restructuring included: elimination of all prewar organizations and newspapers, selectively reduced re-issuing of permits for their recovery. It is rather difficult to reconstruct the social life of Russian emigrants during the occupation because of the lack of sources. However this work presents a reconstruction of various branches of emigrants' social life – newspapers, radio emissions, public gatherings, theater and entertainers, Russian museums and art galleries, libraries.

⁷⁹ *Russkij Korpus na Balkanah vo vremja II Velikoj vojni 1941-1945. Vospominanija soratnikov i dokumenti*, (ur. Nikolaj Protopopov i Ivan Ivanov), Sankt-Peterburg 1999., 278.

⁸⁰ *Isto*, 280; *Nezabitie mogili*, (ur. Vadim Čuvakov), t. 4, Moskva 2004., 177.

⁸¹ Veoma tipična istorija preživljavanja i asimilacije Rusa je data u memoarskoj knjizi: Vasilije AFANASJEV, *Moj otac ruski emigrant – Porodična hronika*, Beograd 2007.

In the fall of 1944 all Russian cultural and educational institutions in Serbia were destroyed, the most active persons of the Russian emigration left the country at the end of the war or soon after it.

Keywords: World War II in Yugoslavia, social aspects of World War II, Russian minority in Europe, collaboration, state repression

Literatura

- Peter ADAM, *Art of the Third Reich*, New York 1992.
- Boris GANUSOVSKI, *10 let za železnim zavesom 1945–1955. Zapiski žertvi Jalti. Vidača XV kazačkog korpusa*, San-Francisko 1983.
- Henry GROSSHANS, *Hitler and the Artists*, New York 1983.
- Joachim HOFFMANN, *Die Kaukasien 1942/1943: Das deutsche Heer und die Ostvölker der Sowjetunion*, Freiburg 1976.
- Miroslav JOVANOVIĆ, *Ruska emigracija na Balkanu. 1920–1940*, Beograd 2006.
- Jovan KAČAKI, *Ruske izbeglice u Kraljevini SHS/Jugoslaviji. Bibliografija radova 1920–1944. Pokušaj rekonstrukcije*, Beograd 2003.
- Albert KAPR, *Fraktur: Form und Geschichte der gebrochenen Schriften*, Mainz 1993.
- Viktor KOSIK, *Čto mne do vas, mostovie Belgrada? Očerki o ruskoj emigraciji v Belgrade (1920–1950-e godi)*, Moskva 2007.
- Viktor KOSIK, *Russkaja cerkovj v Jugoslavii (1920–1940-e gg. XX v.)*, Moskva 1999.
- Aleksandr LANIN, *Agonija Jugoslavii: vospominanija očevidca*, Beograd 1941.
- Daniel LERNER, *Psychological Warfare Against Germany, D-Day to VE-Day*, New York 1949.
- Philipp LUIDL, *Die Schwabacher – Die ungewöhnlichen Wege der Schwabacher Judenletter*, Augsburg 2004.
- Walter MANOSCHEK, *Serbien ist judenfrei*, München 1993.
- Eric MICHAUD, *The Cult of Art in Nazi Germany*, Stanford 2004.
- Toma MILENKOVIĆ, *Kalmici u Srbiji (1920–1944)*, Beograd 1998.
- Nezabitie mogili*, (ur. Vadim Čuvakov), t. 4, Moskva 2004.
- Aleksandr OKOROKOV, *Osobij front: Nemeckaja propaganda na Vostočnom fronte v godi Vtoroj mirovoj vojni*, Moskva 2007.
- Tatjana PODSTANICKAJA, *Stepan Kolesnikov*, Moskva 2003.
- Jasper ROTHAM, *Miss Fire: The Chronicle of a British Mission to Mihailovich 1943–1944*, London 1946.
- Ruska emigracija u srpskoj kulturi XX veka, Zbornik radova*, Knj. 1, (ur. Miodrag Sibinović, Marija Mežinski i Aleksej Arsenjev), Beograd 1994.
- Russkij Korpus na Balkanah vo vremena II Velikoj vojni 1941–1945. Vospominanija soratnikov i dokumenti*, (ur. Nikolaj Protopopov i Ivan Ivanov), Sankt-Peterburg 1999.
- Aleksej SKRILOV, Georgij GUBAREV, *Kazačij istoričeskij slovarj-spravočnik*, Cleveland (Ohio) 1966.–1970.
- Alan E. STEINWEIS, *Art, Ideology, and Economics in Nazi Germany: The Reich Chambers of Music, Theater, and the Visual Arts*, Chapel Hill 1993.
- Mihail ŠATOV, *Bibliografija Osvoboditeljnogo dviženija narodov Rossii v godi Vtoroj mirovoj vojni (1941–1945)*, New-York 1961.
- Aleksej TIMOFEJEV, *Rusi i Drugi svetski rat u Jugoslaviji. Uticaj SSSR-a i ruskih emigranata na događaje u Jugoslaviji 1941–1945*, Beograd 2011.
- Radina VUČETIĆ-MLADENOVIĆ, *Evropa na Kalemegdanu: Cvijeta Zuzorić i kulturni život Beograda 1918–1941*, Beograd 2002.

INTELEKTUALCI I RAT 1939.–1947.

**Zbornik radova s međunarodnog
skupa Desničini susreti 2011.**

Uredili

Drago Roksandić
Ivana Cvijović Javorina

Filozofski fakultet u Zagrebu
Plejada
Zagreb, 2012.

Biblioteka DESNIČINI SUSRETI
sv. 6

Nakladnici

Filozofski fakultet u Zagrebu, Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije
Plejada d.o.o., Zagreb

Za nakladnike

Damir Boras
Igor Ranić

Uredništvo

Drago Roksandić
Ivana Cvijović Javorina
Bojan Đorđević
Branimir Janković

Recenzenti

Damir Agičić
Zvonko Kovač
Velimir Visković

*Tiskanje ove knjige potpomogli su Ministarstvo kulture Republike Hrvatske i
Gradski ured za obrazovanje, kulturu i šport grada Zagreba*

Fotografija na naslovnici

Vladan Desnica (iz fotodokumentacije dr. sc. Uroša Desnice)

Copyright © 2012., Plejada, Zagreb

ISBN 978-953-7782-16-0

INTELEKTUALCI I RAT 1939.–1947.
Zbornik radova s Desničinih susreta 2011.
Drago Roksandić, Ivana Cvijović Javorina (ur.)

Izvršni nakladnik
Plejada d.o.o.
Zagreb, VIII. južna obala 17
tel./faks 01/3906-533
e-mail: plejada@plejada-zg.hr
www.plejada-zg.hr

Izvršni urednik
Ilija Ranić

Grafička oprema
Nenad B. Kunštek

Lektura
Ivana Filipović Petrović
(tekstovi na hrvatskom jeziku)

Idejno rješenje naslovnice
Marko Maraković

Grafičko oblikovanje naslovnice
Ana Pojatina

Tisak i uvez
Tiskara Zelina d.d., Sveti Ivan Zelina
srpanj 2012.

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Nacionalne i sveučilišne
knjižnice u Zagrebu pod brojem 811798.

CENTAR ZA KOMPARATIVNOHISTORIJSKE
I INTERKULTURNE STUDIJE

INTELEKTUALCI I RAT 1939. - 1947.

Zbornik radova s Desničinih susreta 2011.

Uredili
DRAGO ROKSANDIĆ
IVANA CVIJOVIĆ JAVORINA